

osobowość prawną Kościoła, zezwalał na swobodne zakładanie stowarzyszeń i organizacji rel., wznawiał stałe stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apost.; Kościołowi przywrócono prawo własności, kat. instytucje publ. zwolniono z podatków, wprowadzono pełną swobodę kultu rel. i kontaktów ze Stolicą Apost. oraz prawo zakładania szkół wyznaniowych; nauka religii wróciła do szkół; małżeństwa kośc. otrzymały sankcje państw.; dotychczasowa regulacja organizacji struktur Kościoła w koloniach pozostawała w mocy; zreorganizowana struktura kośc. obejmowała 3 metropolie i 14 diecezji, a metropolita Lizbony zachował tytuł patriarchy; po Soborze Wat. II w Kościele portug. zaczęły pojawiać się tendencje opozycyjne; 1967 episkopat P. utworzył w Lizbonie kat. uniwersytet i 2 szkoły wyższe; 1966 powstał ordynariat wojskowy; 1974 część katolików poparła rewolucję goździków, która utorowała P. drogę do demokratyzacji życia polit.; 1975 utworzono nowe diec. w → Santarém i → Setúbal, a 1977 → Viana do Castelo; 10 V 1967 P. odwiedził pap. Paweł VI, 1982, 1991 i 2000 – Jan Paweł II, 11-14 V 2010 – Benedykt XVI.

Organizacja kośc. obejmuje 3 archidiecezje z 21 diecezjami (52 biskupów; 4389 parafii); posługę duszpast. pełni 2825 kapłanów diec., 972 zak., 212 diakonów stałych, 312 braci zak. i 5695 siostr; 594 osoby należą do instytutów świeckich; Kościół kat. prowadzi 793 szkoły podstawowe, 80 szkół średnich oraz 34 szpitale, 155 ośrodków zdrowia, 799 domów opieki dla osób starszych i obłożnie chorych, 663 sierocińce, 52 poradnie rodzinne i ośrodki ochrony życia, 464 ośrodki wychowania specjalnego i reedukacyjnego oraz 168 instytucji charytatywnych.

Wołyniak [J.M. Giżycki], *Kościół i zakony w P.*, bmw 1910; E. Lévi Provençal, *Historie de l'Espagne musulmane I-III*, P 1950-53, 1999; C. da Silva, *ECat VII 1410-1412*; A.H. de Oliveira Marques, *Historia de P. I-II*, Li 1972, 1997¹³ (*Historia P. I-II*, Wwa 1987); Kumor HK I-VIII; A.M. Azam-Lafont, *La liberté religieuse au P.*, Gre 1976; J. Kieniewicz, *Historia Półwyspu Iberyjskiego I. Od czasów prehistorycznych do nowożytności*, Wwa 1983; T. Miłkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wr 1998, 2009⁹; T. Wituch, *Historia P. w XX wieku*, Pułtusk 2000; C.A. Moreira Azevedo, *LThK VIII* (2006) 438-443; *AnPont* 2009.

B. DUSZPASTERSTWO POLONINE – Przez wiele wieków Polska utrzymywała różnego typu kontakty z P., m.in. w XVI w. K. Pawłowski pod banderą P. pływał do Indii, a 1753 K. Wyszynski utworzył placówkę marianów w Balsamão; do końca 30. lat XX w. tylko 61 Polaków na stałe osiadło w P. i dopiero podczas II wojny świat. przybyła większa grupa (ok. 7000) – zamieszkali gł. w Lizbonie i Porto; 14 VIII 1940 – 17 II 1945 opiekę duszpast. sprawował W. → Turowski, wspierany przez ks. E. Wołkowskiego i J. Oficjańskiego; po wojnie opiekował się nimi S. Marchaj SDB; od 1954 posługę duszpast. pełnił pol. marianie, m.in. ks. F. Jaworski i A. Dudziec, którzy prowadzą dom mis. w Balsamão-Chacin.

Z. Szczerbiński, *Millenijne uroczystości w Fatimie*, w: *Panorama Emigracji Polskiej. Kalendarz Naszej Rodziny 1968*, P 1968, 105-107; *Duszpasterstwo polskie w świecie. Informator 1970*, P 1970, 225; S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939-1946*, Wwa 1970; J. Bukowicz, *Marianie w P.*, w: *Marianie 1673-1973*, R 1975, 303-309; D. Bartkowiak, *Polska diaspora w Hiszpanii i P.*, w: *Polska diaspora*, Kr 2001, 196-200.

Józef Szymański

III. KOŚCIOŁY PRAWOSŁAWNE – Nieliczni prawosławni przebywający na terenie P. od 1963 podlegali egzarchatowi Hiszpanii i P. z metropolii Francji należącej do Ekum. Patriarchatu Prawosł.; 1968 została powołana misja portug. (3 księży, 3 diakonów, 100 wiernych, gł. Greków i Rumunów); od 70. lat XX w. powstawały w P. pierwsze ośrodki duszpast., tworzone początkowo przez patriarchat oraz Ros. Kościół Prawosł. za Granicą (→ karłowicki Kościół); w 90. latach XX w. wzrosła liczba emigrantów prawosł. (2004 – ok. 100 000; obecnie nawet do 500 000, w tym liczni Ukraińcy i Rumuni); w P. działa Portug. Kościół Prawosł. (Igreja Católica Ortodoxa de Portugal, uznany 2005 przez władze państw.), którego struktury tworzył od 1988 bp G. Pinto de Roche; 1989-2001 Kościół był podporządkowany Pol. Autokefalicznemu Kościołowi Prawosł. (od 1990 z zachowaniem autonomii); 1997 synod bpów P. zadeklarował autonomię

i uchwalił statut Kościoła; na jego czele stoi metropolita z tytułem prymasa – J. Lopes Ribeiro; do metropolii należą metropol. archidiecezja Braga-Lizbona, diec.: Evora-Setúbal, Coimbra-Aveiro i Silvas-Portimão, klasztor w Aldeia do Penedo k. Sintry (8 zakonników, 5 siostr; podlega Esfigmeniu z góry Athos), sanktuarium maryjne w Torres Novas, akademia São Martinho de Dume w Lizbonie (utworzona 2008 na bazie seminarium duch. istniejącego od 1976; od 2011 nowa siedziba), a także mis. parafie w Hiszpanii, in. krajach Europy Zach. oraz Brazylii; Kościół nawiązał stosunki z większością kan. Kościołów prawosławnych.

W P. funkcjonują także struktury in. Kościołów prawosł.: metropolia z Ekum. Patriarchatu Prawosł. (2003 wydzielona z egzarchatu Hiszpanii i P., ma wielonar. parafie przy kościołach kat. w Lizbonie-Caselas, Porto i Aveirze; dla Ukraińców delegowany został bp pomocniczy, 2002-08 pracował tu bp I. Rudnik), par. Kościoła ros. (od 2002 zorganizowano je w Lizbonie, Porto, Setúbalu i Faro jako podlegające diec. korsuńskiej oraz personalna par. Kościoła moldawskiego), Kościoła rum. (dek. lizboński z diec. Hiszpanii i P., par. w Lizbonie-Caselas, Setúbalu i Faro), Kościoła bułg. (par. w Lizbonie), Ros. Kościoła Prawosł. za Granicą (obecnie autonomiczny; ośrodek duszpast. Oeiras k. Sintry) oraz duszpast. ośrodek Ukr. Kościoła Prawosł. Patriarchatu Kijowskiego.

Pomieszczenie Prawosławne Cerkwi, Mwa 2004 (passim); A Short History of the Orthodox Church in Western Europe in the 20th Century, P 2006, 105-111.

Bożena Modzelewska

IV. INNE KOŚCIOŁY I WSPÓLNOTY CHRZEŚCIJAŃSKIE – Wprowadzenie inkwizycji za panowania króla Jana III (1521-57) uniemożliwiło rozprzestrzenienie się wpływów reformacyjnych na terenie P.; pierwsi protest. imigranci pojawili się w P. dopiero 1627; 1681 duchowny reform. J.F. de Almeida wydał tłum. NT na język portug.; w XVIII w. powstały pierwsze parafie ewang. (gł. holenderskie i szwedz.; do nich też włączali się początkowo luteranie niem.); 1838 otwarto pierwszą kaplicę protest. na Maderze, a 1839 w Lizbonie (przetwała do 1870; 1934 wybudowano nowy kościół protest.); stopniowo pojawiały się różne (niezbyt liczne) wspólnoty ewang. (m.in. anglikanie, prezbiterianie, metodyści, adwentyści); w XIX w. pod wpływem liberalizmu mogły tworzyć się i rozwijać większe wspólnoty chrześc.: Igreja Evangélica Presbiteriana de Portugal (IEPP), Igreja Lusitana Católica Apostólica Evangélica i Igreja Evangélica Metodista Portuguesa; 1910 obradował w Lizbonie protest. kongres.

Największą chrześc. wspólnotę poreformacyjną w P. stanowi Kościół prezbiteriański (Igreja Evangélica Presbiteriana de Portugal – IEPP); od 1642 reform. pastor na Jawie tłumaczył *Biblię* na język portug. (1681 ukazał się drukiem NT, a dopiero 1753 została wydruk. cała *Biblia*); 1838 lekarz i misjonarz ze Szkocji R. Reid Kalley otworzył mały szpital i szkołę na Maderze oraz głosił kazania, doprowadzając do utworzenia 1845 w Funchal pierwszej wspólnoty prezbiteriańskiej; wkrótce rozpoczęły się prześladowania, a jej członkowie musieli emigrować do Brazylii, Trynidadu i Stanów Zjedn.; nieliczni wrócili do P. i 1871 założyli gminę prezbiteriańską w Lizbonie; dużą rolę w jej rozwoju odegrali misjonarze z Brazylii i Stanów Zjedn.; 1947 ogłoszono statut IEPP, a 1952 w święto reformacji odbył się pierwszy synod kośc.; IEPP jest najstarszym Kościołem protest. w P.; 2006 liczył ok. 3000 wyznawców w 25 parafiach, 12 duchownych i 6 ewangelistów; jest zaangażowany w dialog ekum., formację teol. i dzieła pomocy społ., m.in. seminarium duch. (Carcavelos), S. Luke's Clinic (Lizbona), spółdzielnia rolnicza (Bededouro), centrum ekum. (Figueira da Foz), przedszkole (Cova e Gala) i dom seniora (Palmela); utrzymuje kontakty z metodystami, anglikanami (Igreja Lusitana Católica Apostólica Evangélica), Hiszp. Kościołem ewangelikalnym (Iglesia Evangélica Española), Franc. Kościołem Reform. (Eglise Réformée de France), Kościołem Szkocji (Church of Scotland), Presbyterian

PORTUGALIA – inne Kościoły i wspólnoty chrześcijańskie

Church in the United States of America (Stany Zjedn.), Reformed Churches w Angoli, Mozambiku i Timorze Wsch.; jest też członkiem tzw. Porvoo Agreement (związek 12 eur. Kościołów anglik. i luteranickich powstały dzięki ugodzie *Porvoo Common Statement* z 1992).

Drugą pod względem wielkości wspólnotę poreformacyjną w P. stanowi Kościół luzytański (Igreja Lusitana Católica Apostólica Evangélica); 1839 duchowny Church of England założył w Lizbonie małą wspólnotę chrześc. z anglik. liturgią w języku portug., 1870 zamknięto jej kaplicę; 1868 powstała tam in. wspólnota związana z Episcopal Church in the USA; posługiwała się ona liturgią opartą na amer. wersji *Book of Common Prayer* (1789); 11 duchownych rzym.kat. odeszło 1871 od Kościoła kat., włączając się w ten nurt eklezjalny (1958 sakrę biskupią otrzymał pierwszy duchowny); 1880 synod zaaprobował konstytucję kośc., zgodną z doktrynalną i liturg. tradycją anglik.; tego samego roku powstała w Gai k. Porto kolejna wspólnota kośc.; od 1963 Igreja Lusitana Católica Apostólica Evangélica utrzymuje łączność kośc. z Church of England, a od 1980 podlega abpowi Canterbury; luzytański Kościół podejmuje w P. wiele dzieł dobroczynnych, m.in. prowadzi centrum socjalne Sagrada Família k. Lizbony; 2006 liczył ok. 5000 wyznawców w 17 parafiach i 12 duchownych; uczestniczy w ekum. i międzykonfesyjnych inicjatywach – także z Kościołem rzym.kat. i Portug. Aliansem Ewangelikalnym (Aliança Evangélica Portuguesa); jest też członkiem Porvoo Agreement.

Metodyści (Igreja Evangélica Metodista Portuguesa) w P. pojawili się 1871; ich rozwój wiązał się z emigracją bryt., a zwł. działalnością mis. Th. Chedwina i J. Casselsa; dopiero 1997 portug. Kościół metodystyczny ogłosił autonomię eklezjalną i wybrał swego pierwszego bpa nar.; 2007 podpisał z IEPP porozumienie ekum. *A marcha das Igrejas Presbiteriana e Metodista para a Unidade*, dotyczące możliwości prezbiteriańsko-metodystycznego zjednoczenia eklezjalnego; 2006 metodyści mieli ok. 1000 wyznawców i 20 duszpast. ośrodków.

W Figueira da Foz zostało zał. 1967 pierwsze międzykośc. centrum ekum. (Centro Ecuménico Reconciliação) w celu budowania współpracy ekum. między wspólnotami chrześc., a 1971 powstała Portug. Rada Kościołów (Conselho Português de Igrejas Cristãs – CÓPIC), z siedzibą w Porto.

WChE 575-577; ÖL 977; J.M. Leite, EKLn III 1270-1273; M.A. Rodrigues, RGG VI (2003⁴) 1503-1504; J.M. Leite, ECh IV 288-290; H. van Beek, *A Handbook of Churches and Councils. Profiles of Ecumenical Relationships*, G 2006 (passim).

Stanisław Józef Koza

V. SZTUKA SAKRALNA – A. WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKA (do wczesnego średniowiecza) – Głównymi ośrodkami sztuki wczesnochrześc. w P. są na pd. – Beja, Mértola k. Bei, Olisipo (obecna → Lizbona), na pn. – Bracara Augusta (obecna → Braga).

Najwcześniejsze pozostałości budowli chrześc. na terenie P. datowane są na IV-V w.; większość z nich usytuowana jest w obrębie lub poblizu willi rzym., np. kościoł w Monte da Cegonha k. Evory (IV w.), na planie prostokąta, z 3 nawami i 3-dzielnym sanktuarium, z dobudowanym w VI w. baptysterium; przekształcone były z IV-wiecznych świątyń pogańskich, o kwadratowej celi i półokrągłej apsydzie, kościoły w Milreu k. Tomaru (datowane na przełom IV i V w.), z baptysterium z VI w., i São Cucufate k. Vidigueiry (1. poł. V w.), a także bazylika w Torre de Palma, o 2 przeciwstawnych apsydach, z których wsch. zamknięta jest od zewnątrz płaskim murem i umieszczona między 4-bocznymi pastoforiami (obydwa z 2. poł. IV w., z baptysterium z VI w.); podobny do tej bazyliki plan ma kościół w Mértoli z 2. poł. V w. (usytuowany w poblizu nekropoli, z której pochodzi największa na Płw. Iberyjskim kolekcja wczesnochrześc. nagrobnych płyt z dekoracją rzeźbiarską). Na przełom IV i V w. datuje się również włączone w kompleks willi późnorzym. niewielkie mauzoleum S. Miguel de Odrinhas k. Sintry.

Dla epoki swewo-wizygockiej charakterystyczne były kościoły na planie krzyża łac. lub gr.; w konstrukcji budowli rozpowszechnił się łuk podkowiasty, stosowany w arkadach dzielących wnętrza, łukach tęczowych, otworach drzwiowych i okiennych; w poł. VI w. powstał związany z działalnością św. Marcina z Bragi klasztor w Dume k. Bragi, ufundowany przez króla Swewów Mirona. Odkryta pod obecnym par. kościołem bazylika klasztorna, dedykowana św. Marcinowi z Tours, zbudowana była na planie krzyża łac., z 3 apsydami.

Do najlepiej zachowanych budowli chrześc. z epoki wizygockiej należą datowane na VII w.: S. Frutuoso de Montelios w Bradze, identyfikowany z grobem św. → Fruktuoza, wzmiankowanym przez opata Walereusza z Bierzo (*Vita Sanctissimi Fructuosi Bracarenensis episcopi*, PL 87,470), wzniesiony na planie krzyża gr., z wieżą nakrytą kopułą na skrzyżowaniu ramion; S. Pedro de Balsemão k. Lamego, o 3 nawach i prostokątnej apsydzie; S. Gião k. Nazaré, na planie krzyża łac. wpisanego w prostokąt, z wykraczającą poza zarys korpusu prostokątną apsydą, o silnie rozczłonkowanej przestrzeni wewn. i części wsch. wyraźnie odseparowanej od naw, z unikatową w architekturze wizygockiej trybuną.

Pozostałości budowli chrześc. z epoki swewo-wizygockiej odkryto również w Idanha-a-Velha k. Idanha-a-Nova (bazylika z VI w. powstała na miejscu IV-wiecznej, baptysterium z VI w.), Montinho das Laranjeiras k. Alcoutim (wzniesiony w obrębie willi późnorzym. VI-wieczny kościół na planie krzyża o ramionach nieregularnej długości i szerokości, z kaplicą grobową i baptysterium), Conimbriga (bazylika i baptysterium z VI w.), Sines k. Santiago do Cacém, Marmelar k. Vidigueiry, Alcácer do Sal. Przeznaczenie niektórych budowli, uznawanych w starszych opracowaniach za chrześc., obecnie podawane jest w wątpliwość (np. bazylika w Arnal k. Vila Real, z mozaiką o tematyce orfickiej, tzw. baptysterium w Tró k. Setúbalu).

Z czasów mozarab. pochodzi kościół S. Amaro w Bei, na planie bazylikalnym, z półokrągłą apsydą i prostokątnymi pastoforiami oraz wykorzystanymi wtórnie fragmentami dekoracji z epoki rzym. i wizygockiej; na okres rekonkwisty datuje się klasztor São Torcato w Bradze, powstały prawdopodobnie na miejscu wcześniejszego założenia z czasów wizygockich.

Produkcja rzeźbiarska wczesnochrześc. P. koncentrowała się na elementach dekoracji archit., z najważniejszymi centrami w Bei i Lizbonie. Pierwszy z wymienionych ośrodków pozostawał pod wpływem warsztatów w Méridzie (→ Mérida-Badajoz), tworząc filary, imposty i fryzy z dekoracją geometryczną i roślinną (przecinające się okręgi, wić winorośli, stylizowane lilie, plecionka geometryczna, krzyże o rozszerzających się ramionach równej długości), a także kapitele koryntyzujące (obecnie większość w Museu Rahina Dona Leonor w Bei). Z Lizbony pochodzi kilka zabytków z motywami zoomorficznymi, wskazujących na inspiracje bizant. i orientalne, np. pochodzący z Chelas k. Lizbony filar z gryfami i fragment fryzu z lwami w kompozycji antytetycznej (obecnie Museu do Carmo, Lizbona).

F. de Almeida, *Arte visigótica em P.*, Li 1962; D.F. de Almeida, J.L. Martins Matos, *Notes sur quelques monuments paléochrétiens du P.*, w: *Actes del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana, Barcelona 5-11 octubre 1969*, CV 1972, I 239-242; J. Fontaine, *L'art préroman hispanique*, Saint-Léger-Vauban 1973, 1995²; F. de Almeida, J.C. Paixão, A.C. Paixão, *Monumentos arqueológicos e visigóticos de Aranas (S. João dos Azinhais, Torrão, Alcácer-do-Sal)*, Setúbal arqueológica 4(1978) 215-226; M.J. Maciel, *A época clássica e a antiguidade tardia*, w: *História da arte portuguesa*, Li 1995, 76-149; S. Maloney, J. Hale, *The Villa of Torre de Palma (Alto Alentejo)*, Journal of Roman Archaeology 9(1996) 275-294; M.J. Maciel, *Antiguidade Tardia e paleocristianismo em P.*, Li 1996; tenże, *Trois églises de plan cruciforme au P. et les trajets méditerranéens des VIe et VIIe siècles*, CV 1998, 745-751; tenże, *Do romano ao medieval. A villa do Montinho das Laranjeiras (Algarve)*, *Escavações de 1994*, Arqueologia 25(2000) 121-136; K. Bowes, „Nec sedere in villam”. *Villa-Churches, Rural Piety and the Priscillianist Controversy*, w: *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Michigan 2001, 323-348; L. Caballero Zoreda, M. de los Angeles Ultero Agudo, F. Arce Sáinz, *São Gião de Nazaré (P.)*, *Um tipo original de igreja*, Arqueologia de la arquitectura 2(2003) 75-79.

Anna Glowka